

Toespraak bij de presentatie van Jan Jongeneel's 'Nederlandse zendingsgeschiedenis' (deel 2), gehouden in de Protestants Kerk in Bunnik op 21 september 2018

Fred van Lieburg (hoogleraar religiegeschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam)

Beste Jan en beste Magritha, beste familie en vrienden,

Een paar jaar geleden waren we ook bijeen in deze oude dorpskerk van Bunnik ter viering van de 75ste verjaardag van Jan. Hij begon toen in zijn dankwoord over Abraham die op die leeftijd nog maar aan het begin stond van het werk waartoe hij zich door de Heer geroepen wist. De vergelijking riep de nodige hilariteit op, want Jan had op zijn 75ste al een respectabel levenswerk achter de rug, keurig en wel gedocumenteerd in drie deeltjes met overzichten van wat er allemaal gepubliceerd en gearchiveerd was. Maar als de toehoorders het niet wisten, dan wist Magritha het wel: Jan zou in de Hoefijzerlaan niet achter de geraniums gaan zitten. En zie, op 20 mei 2015 verscheen het eerste deel van de 'Nederlandse zendingsgeschiedenis'. Het mocht nog geen deel 1 heten, omdat Jan realistisch genoeg was om te beseffen dat de voltooiing van het vervolgdeel voor een man van de dag niet vanzelfsprekend was. Maar vandaag, 21 september 2018, mogen we getuige zijn van de verschijning van het tweede deel. Dat is een prestatie en het is een gratie. De gezondheid en werkkraft zijn Jongeneel gegeven en daarvoor zijn we met z'n allen dankbaar.

Bij de vorige boekpresentatie had ik al de eer en het genoegen een toespraak te mogen houden om mijn visie te geven op het handboek voor de zendingsgeschiedenis vanuit het perspectief van de geschiedenis of meer in het bijzonder de religiegeschiedenis. *) Ik heb toen op speelse wijze de vraag gesteld of Jongeneel als professioneel zendingshistoricus moest worden gezien als een ouwe rot of een jonge hond. Ik koos voor de jonge hond, sowieso omdat bij mij Jongeneel gaat boven Ouweneel, maar ook omdat ik het positief waardeerde dat de auteur de zendingsgeschiedenis wil zien in het kader van de algemene geschiedenis, in het bijzonder de cultuurgeschiedenis of de wereldgeschiedenis. Ik heb begrepen dat die beoordeling in zodanig goede aarde gevallen is, dat opnieuw de uitnodiging in mijn richting ging om iets te zeggen over het nu voltooide magnum opus. Dat doe ik graag, waarbij ik mij natuurlijk bij voorbaat ervoor zal hoeden de kwalificatie als jonge hond af te zwakken, nu Jongeneel in zijn 80ste levensjaar is gekomen.

Zonder gekheid: onze ontluikende octogenarius is in de eerste plaats een ouwe rot in het vak. Door zijn jarenlange studie en ervaring als docent, promotor én zendingswerker beschikt hij als geen ander over de kennis en het overzicht van de geschiedenis van de zending, met name de protestantse en de Nederlandse zending in Nederland en daarbuiten. Alleen daarom al is het ongelooflijk waardevol dat een onbetwiste deskundige zijn brede kennis vastlegt om het zo door te geven aan anderen en vooral ook aan nieuwe generaties geïnteresseerden die dit werk nu en in de toekomst zullen raadplegen. Aan zo'n handboek was ook grote behoefte. Dat gold voor de in deel 1 beschreven periode 1601 tot 1917, maar het gold eens te meer voor de periode daarna, van 1917 tot 2017. Immers in de twintigste eeuw is er zoveel gebeurd en zijn de ontwikkelingen zoveel complexer en diverser geworden, dat je van goeden huize moet komen om die geschiedenis inhoudelijk en schriftelijk samen te vatten. Jongeneel kan dat en hij deed het. Weliswaar is deel 2 over 100 jaar twee keer zo dik uitgevallen dan deel 1 over ruim 300 jaar, maar dat komt echt gewoon door de enorme hoeveelheid stof die zich voor de recente geschiedschrijving aandient.

Uiteraard is er geen beginnen aan om het nieuwe boek bij deze presentatie samen te vatten. Dat wil ook niemand, want iedereen begrijpt dat dit boek niet geschikt is voor het nachtkastje. Het is bedoeld als naslagwerk, dat je uit de kast haalt om je te oriënteren op onderdelen. Als je wil weten hoe het nou zat met personen, gebeurtenissen of ontwikkelingen uit de Nederlandse zendingsgeschiedenis, dan kun je ook bij deze nieuwe Jongeneel terecht voor betrouwbare informatie in de juiste context en voor verwijzingen naar allerlei bronnen en literatuur. Het is ook algemeen bekend dat Jongeneel een zeer systematische denker en presentator is. Een boek of een lezing of een college is voor hem ondenkbaar zonder een glasheldere indeling van hoofdstukken, perioden, aspecten en deelaspecten. Als Jongeneel zich in paragraaf 1.3.1 zelf afvraagt hoe je door de bomen het bos nog kunt zien, dan volgen er maar

liefst acht kernpunten, thematieken en problematieken die ik u op dit moment zal besparen omdat u ze vanavond voor u naar bed gaat allemaal zelf tot u kunt nemen. De uitgever vraagt zich nu vertwijfeld af of dat ook daadwerkelijk gaat gebeuren, en daarom zal ik toch een paar dingen noemen – drie om precies te zijn – die mij aanspreken en die volgens mij de kracht van het handboek uitmaken, in elk geval vanuit mijn perspectief als algemeen historicus, maar ik denk ook voor het rechte zelfverstaan van een theoloog, een missioloog of een kerkhistoricus.

Ten eerste is het verhaal over zending en ook oecumene of partnerschap en wederkerige assistentie of wat voor mooie termen de missionarissen ook bedacht mogen hebben, bij Jongeneel stevig ingebed in de kaders van de politieke situatie in de wereld en in het bijzonder in Nederland en de voormalige Nederlandse koloniën. Elk hoofdstuk begint met een uiteenzetting van die politieke, maar ook sociaaleconomische ontwikkelingen. Die zijn nodig te weten om zowel de theorie als de praktijk van de zending in een bepaald gebied of in een bepaalde periode te kunnen begrijpen. Deze insteek verklaart ook waarom Jongeneel de twintigste eeuw globaal heeft verdeeld in twee tijdvakken: eerst het tijdvak van de wereldoorlogen en het interbellum, dan het postkoloniale tijdvak, waarbij vanzelf de dekolonisatie van Nederlands-Indië het scharnierpunt vormt. In mijn evaluatie van deel 1 heb ik een paar noten gekraakt over de chronologische indeling van het handboek over 1601 tot 1917, omdat ik denk dat historische periodisering altijd onthullend zijn voor de principiële benadering van het verleden. Ik kwam toen tot de observatie dat Jongeneel niet goed wist te kiezen tussen een generalistisch, een missiologisch en een piëtistisch criterium om zijn kapstok van de meest geëigende jaartallen te voorzien. Ik vond ook de breuklijn van 1917, de stichting van het zendingshuis in Oegstgeest, een vorm van overwaardering van dit moment in de context van het totale historische plaatje, maar omdat deze keuze eenmaal gemaakt was, is het startpunt van deel 2 een logisch gevolg. Het verbaasde mij niet dat de twijfel die Jongeneel in deel 1 uitte over de breukvlakken rond 1800 en 1900, zich ook voordeed bij het begin van de naoorlogse fase. Hij zag verschillende mogelijkheden: 1945, het einde van de Tweede Wereldoorlog, 1949 de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië, en 1951, de incorporatie van de meeste Nederlandse zendingsorganisaties in de Nederlandse Hervormde Kerk. In mijn eigen consequentie van mijn eerdergenoemde commentaar, waarbij ik de piketpaaltjes zou slaan bij 1580, 1795 en 1914, zou ik 1949 op de tijdbalk hebben gezet. Hiermee wil ik allermint suggereren dat de geschiedenis op het jaartal nauwkeurig ingedeeld kan worden. Ik wil juist aangeven, dat Jongeneel zich terdege bewust is van de onderlinge verwevenheid van tal van factoren en dat hij in dit tweede deel de balans laat doorslaan naar het politieke wereldgebeuren als beslissende context waarin de historische zending moet begrepen en beschreven worden. Op de normatieve kant van deze zaak kom ik aan het eind nog terug.

Mijn tweede kenschets van het handboek betreft de waardering van het persoonlijk element die ondanks de brede benadering volop in het boek aanwezig is. Daarom durf ik ook te zeggen, bij alle opsommerigheid die elk overzichtswerk nu eenmaal met zich meebrengt, dat Jongeneels encyclopedie allermint dor en droog is. Als je beseft dat geschiedenis altijd over mensen gaat, kan de geschiedenis ook nooit saai zijn, ze kan alleen maar saai beschreven worden. Maar dat doet Jongeneel heus niet. Je moet echter wel oog hebben voor de authentieke beleving achter alle beknopte weergaven van het werk dat zoveel mensen in het verleden hebben verricht om hun idealen in hun eigen leven en in diverse samenwerkingsverbanden te verwezenlijken. Juist in de zendingsgeschiedenis ontmoeten we veel gedreven mannen en vrouwen die zich vaak veel offers getroost hebben om het evangelie te dienen. Inderdaad mannen en vrouwen, ook voor die verscheidenheid heeft Jongeneel voldoende oog. Ik bedoel dan niet dat hij in een voetnoot recht doet aan het feit dat zijn vrouw jarenlang actief is geweest als voorzitter van de Raad voor de Zending van de Nederlandse Hervormde Kerk. Ik doel evenmin op de vermeldingen van Jongeneels eigen bijdragen aan missiologie en zendingswerk, waarbij hij overigens zo bescheiden is zichzelf niet te rekenen onder de 'Zendingsdenkers met langdurige werkervaring in de niet-westerse Wereld', al zou dat als paragraaf 5.5.10 niet ondenkbaar zijn geweest. Nee, wat ik wil benadrukken is dat het boek gelardeerd is met interessante en gevarieerde, goed gekozen voorbeelden en citaten die het rijke zendingsverleden dicht bij de lezer brengen. Als ik dit moet illustreren, kies ik voor Jonkvrouw Herbertina B. de la Bassecour Caan, beter bekend als freule Caan, een enthousiaste liefhebber van de zending, die in 1910 zelfs aanwezig was bij de Wereldzendingsconferentie in Edinburgh. Zij deed veel bestuurlijk werk, correspondeerde met

zendingswerkers in Indië, stimuleerde op allerlei manieren de bestudering van zending en zendingsgeschiedenis, en verzorgde zelf ook diverse publicaties, zoals acht afleveringen in de bekende serie 'Lichtstralen op de akker der wereld'. In een voetnoot schrijft Jongeneel dat freule Caan in de literatuur onderbelicht is gebleven, maar dat over haar een paper bestaat van de hand van Magritha B. Jongeneel-Touw. Ook al zou die paper niet meer worden gepubliceerd, dan is freule Caan de edele ijveraarster voor de goede zaak alsnog vereeuwigd in een handboek.

Ik kom bij mijn derde kenmerk van Jongeneels werk, na de aandacht voor de politieke context en de waardering voor het persoonlijke element. Dat derde en laatste punt duid ik aan als het accent van de dynamisering van de zending en daarmee ook van de geschiedschrijving van de zending. Om dat punt te maken grijp ik eerst, heel piëtistisch, terug op een individueel geval dat in dit gezelschap wel herkenning zal oproepen. Het boek van Jongeneel is up-to-date en behandelt dus ook zendingswerkers uit het recente verleden. De laatste alinea over het laatste tijdvak is zelfs gewijd aan Gert-Jan Segers, de huidige aanvoerder van de ChristenUnie, die in de jaren '90 voor de Gereformeerde Zendingbond als evangelist in Cairo werkte. In de context van Egypte, met de Moslim Broederschap als machtsblok, probeerde Segers in zijn ontmoeting met moslims een dynamisch getuige van Jezus Christus te zijn. Dat sloot volgens hem zelfreflectie in, eindigend met een persoonlijk gebed tot de levende God: 'Ik vraag me af wat anderen in mij zien als ze mij ontmoeten. Ik kijk omhoog en zie de donkere hemel boven Cairo. "O God, laat er in mijn leven, in de ontmoetingen die ik hier heb, iets van Jezus zichtbaar zijn".' Tot zover Segers, die momenteel in Nederland te maken heeft met het machtsblok van de Liberale Broederschap, en het geciteerde gebed in Den Haag ongewijzigd ten hemel kan zenden. Jongeneel haalt deze passage aan in de context van zijn systematische aandacht voor 'de ontmoeting van protestantse christenen met andere godsdiensten en geloven'. Dat is ook de ondertitel van het gehele handboek en dat vormt ook de rode draad van zijn geschiedverhaal. Niet alleen de strikte zending onder de heidenen met de bedoeling die tot het christelijk geloof te brengen, maar ook de omgang met de niet-christelijke medemens in het thuisland en in de niet-westerse wereld staat op zijn netvlies. Ik vind deze dynamische benadering als historicus het belangrijkste winstpunt van deze eigentijdse zendingsgeschiedenis, omdat dit de beste manier is om een brug te slaan tussen de beoefening van dit vak in de context van theologie en kerkgeschiedenis en de belangstelling voor zending in de context van algemene geschiedenis en 'Global History'. Laat ik dit ook mogen toelichten met een passende anekdote. Begin dit jaar was Jongeneel te gast bij een wetenschappelijke bijeenkomst van het Kerkhistorisch Gezelschap, tegenwoordig onderdeel van de Vereniging van Nederlandse Kerkgeschiedenis, om daar alvast een tipje van de sluier op te lichten van het handboek dat hij aan het schrijven was. Genoemd Gezelschap wordt wel eens oneerbiedig aangeduid als een oudemannenvereniging. Jonge wetenschappers komen er weinig, omdat die tegenwoordig vooral in het Engels en in de wijde wereld moeten excelleren met papers voor vakgenoten. Gezien de droevige staat van het vak kerkgeschiedenis aan de Nederlandse universiteiten bestaat er ook ten aanzien van de zendingsgeschiedenis gegronde reden om de toekomst van deze discipline met vrede en beven tegemoet te zien. Maar er is hoop, want juist op die bijeenkomst waar Jongeneel sprak, waren ook enkele jonge onderzoeksters aanwezig die bezig zijn met bestudering van de rol van religie in de Nederlandse koloniën. Tussen Jongeneel en hen ontstond een geanimeerde discussie en dat bevestigt nog maar eens die dubbele hoedanigheid van ouwe rot en jonge hond. Maar wat hier in het algemeen speelt, is dat de toekomst van de zendingsgeschiedenis de beste kansen heeft wanneer zij is ingebed in de algemene historische wetenschap. Het handboek van Jongeneel effent mede de weg naar deze noodzakelijke integratie, waarvoor ik hem persoonlijk dankbaar ben. Tegelijkertijd denk ik dat er nog wel wat stappen nodig zijn om die weg ten goede te vervolgen, omdat er ook conceptuele en methodologische consequenties zijn die in gezamenlijk overleg opgehelderd zouden moeten worden. Ik kan daar nu niet in detail op ingaan, maar zal er toevallig volgende week iets meer over zeggen op een symposium aan de Vrije Universiteit over de nieuwe biografie van Willem Visser 't Hooft, de oprichter van de Wereldraad van Kerken. Het is in elk geval duidelijk dat de geschiedschrijving van zending, oecumene en interreligieuze dialoog springlevend is en dus ook discussie over de uitgangspunten met zich meebrengt.

Dat gezegd hebbend, eindig ik mijn verhaal met een verwijzing naar de metahistorische component van Jongeneels historisch werk. Ondanks zijn strikt wetenschappelijke aanpak, verloochent hij

allerminst zijn normatieve ondergrond en zijn gelovig perspectief. Hij is niet alleen historicus, maar ook zendingstheoloog. Echt jongeneliaans is het 'Nawoord' waarmee de auteur zijn boek eindigt. Daarin geeft hij eerst een lijst van onderwerpen die in aanmerking komen voor vervolgonderzoek. Maar hij sluit af met de ondubbelzinnige uitspraak dat het Evangelie van Jezus Christus in de turbulente situatie van de eenentwintigste eeuw relevant blijft voor iedere mens en iedere maatschappij. 'Immers, in Oost en West kunnen mensen geen zin aan hun persoonlijke en gemeenschappelijke leven geven zonder oprecht te blijven geloven, hopen, liefhebben, vergeven en dienen zonder aanzien des persoons.' Dit slotcitaat behoeft geen aanvulling, maar ik onderstreep het ter afsluiting met behulp van een email die Jongeneel mij stuurde na mijn vorige vertoog. Ik had hem gevraagd waarom hij in deel 1 de bekende tekst van Jezus in Matteus 28 citeerde, maar dan alleen het zedingsbevel, niet het slot over de voleinding der wereld. Betekende dit dat hij als historicus de gang van het christendom door de wereld niet zag als een gesloten lijn, met een begin en een einde, maar als een proces met een open einde, zodat het christendom zelfs voor een zedingshistoricus geen absoluut karakter heeft? Jongeneels antwoord op deze vraag citeer ik graag als kroon op aan ons geschonken geschiedeniswerk. 'Evenals voor Kraemer is voor mij niet het christendom, maar Christus absoluut. Hij is voor mij het archimedisch vaste punt in mijn persoonlijke geloof, maar ook in de wereldgeschiedenis. De wereldgeschiedenis heeft een open einde, maar Christus is en blijft tot op de jongste dag degene die het eindoordeel heeft over al wat in de wereldgeschiedenis gebeurt. Het eindoordeel is in handen van hem die Gods liefde en vergevingsgezindheid belichaamt.' In dit licht ontvangen we graag het meesterwerk van Jongeneel en wens ik zowel het boek als Jan zelf met zijn vrouw Magritha in alles het beste toe voor de toekomst.

*) Zie Fred van Lieburg, 'Van zedingsgeschiedenis naar mondiale religiegeschiedenis: overweging bij het handboek van Jan Jongeneel', Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis 19 (2016) 28-33.